

Алишер Навоий бадиий ижод билан бирга илмий фаолиятни тенг олиб борган буюк мутафаккирдир. Унинг адабиётшунослик, тилшунослик, тарих, дин тарихи ва назариясига доир кўплаб асарлари мухим маълумотларни камраб олганлиги, аник далилларга асосланганлиги ва объектив хулосаларга эгалиги билан бугунги кун илм-фани учун хам нихоятда кимматлидир.

Алишер Навоий адабиётшуносликка доир уч асар яратган бўлиб, унинг “**Муфрадот**” ёки “Рисолаи муаммо” асари хижрий 890, милодий 1485 йилда форс-тожик тилида яратилган [\[1\]](#). Рисола муаммо жанрини ечиш конун-коидаларига багишланган.

Маълумки, муаммо арабча “кўр килинган”, “яширинган” маъноларини билдирувчи ва бир, баъзан эса икки байтдан иборат мустакил шеър туридир. Муаммода бирор исм ёки нарса-буюм номи беркитилади. Бунда араб ёзувидаги харфларни турлича ўзгартириш йўли билан яширинган сўзлар топилади. Муаммо 2 хил маъно асосига курилади: ташки (чалгитувчи) маъно ва ички (асосий маъно).

Алишер Навоий “Рисолаи муаммо” асарида ўзидан аввал яратилган асарларнинг мураккаблиги ва улардаги камчиликлар хакида гапирар экан, ўз асарида иложи борича уларни бартараф килишга интилади. Шоир рисоланинг кириш кисмида гоят камтарлик билан уни яратишдан максад олимлар эътиборига хавола килиш эмас, балки кенг халк оммаси, хусусан ёш авлодга муаммо сирларини ўргатиш эканлигини таъкидлайди:

“Бу мухтасар асарнинг рисолалар каторига кириш қобилияти ва бу каминада уни олимлар кўзларига кўрсатиш салохияти бўлмаса хам, болаларга муаммо амалларини ўрганишларини осонлаштириш учун яраши мумкин ”.

Рисоланинг ёзилиш тарихи хакида “Хамсату-л-мутахаййирин” асарида хам маълумот

беради. Асарда айтилишича, бир кун Алишер Навоий ўзидан аввал муаммо хақида яратилган асарлар ва улардаги мураккабликлар хақида ўйлаб ўтирганида, унинг хузурига Абдурахмон Жомий ташриф буюради. Навоий унга муаммога доир содда ва оддий халк оммаси учун тушунарли бўлган асар ёзмакчи эканлигини айтади. Шунда Жомий ўзи ҳам анчадан бери шу ҳақда ўйлаб юрганлигини таъкидлаб, қисқа муддат ичида “Рисолаи муаммои манзум” асарини яратади ва Алишер Навоийга кўрсатади. Навоий асарнинг анча мураккаб (халк оммаси учун тушунарсиз) эканлигини кўриб, ўзи “Рисолаи муаммо” асарини яратади ва Жомийга тухфа қилади. Жомий асарни ниҳоятда юксак баҳолаб, ўгли Зиёвуддин Юсуф учун дарслик сифатида тавсия этади.

“Муфрадот” асарида муаммонинг турли услуб ва амаллари ихчам, раво тилда баён қилинади. Муаммо амалларига келтирилган мисоллар ҳам ниҳоятда аниқ ва тушунарлидир.

Асарда АлишериНавоий муаммо амалларини 3 қисмга ажратади:

- 1) *аъмоли тахсилӣ* – ҳосил қилиш амаллари;
- 2) *аъмоли такмилиӣ* – мукаммаллаштириш амаллари;
- 3) *аъмоли тасхилӣ* – осонлаштириш амаллари.

Навоий *аъмоли тахсилӣ*га таъриф берар экан, унинг *интикод* (саралаш) деган турини изоҳлаб, унга кўра сўзнинг баъзи харфларини олиш орқали муаммо ҳосил қилинишини айтади ва ОДАМ исмида

Дили моро чу хоҳӣ боз жусташ

3–оҳу дарду меҳнат чў нахусташ

(Маъноси:

Дилимизни яна ахтармокчи бўлсанг,

Ох, дард, меҳнатдан биринчисини кидир)

муаммосини мисол килиб келтиради. Бу муаммони ечиш учун ох, дард, меҳнат сўзларининг бош харфлари олинса, ОДАМ исми келиб чиқади.

Шунингдек, МАЛИК исмида

Жониби хуру сўйи Кавсару Фирдавс мапўй,

Руҳи он моҳу лаби лаълу сари кўяш жўй.

(Мазмуни:

Хур, Кавсар, Фирдавс томонига бориб юрма,

Ул мох(ой)нинг юзини, лаъл лабини ва кўчасининг бошини изла)

муаммоси келтирилиб, бунда мох, лаъл ва кўча сўзларининг боши, яъни биринчи харфлари олинши оркали МАЛИК исми келиб чиқиши таъкидланади.

Муаммони ечиш амалларининг иккинчиси *аъмоли такмили*, яъни мукаммаллаштириш амаллари деб аталиб, унинг ўзи яна 3 турга бўлинади: таълиф, искот, калб.

Таълиф

(улаш)га кўра, мисрадаги баъзи сўзларнинг бир-бири билан кўшилиши натижасида яширинган исм хосил килинади. Масалан:

Чун бибирад жом ба сўи дахан,

Катра зи лаб пок кунад мохи ман

(Мазмуни:

Менинг ойим жом (кадах)ни дахан (огзи) томон олиб борса,

Лабдаги катраларни тоза килади)

Бунда “жом” сўзи “дахан” (огиз) томонга, яъни “д” томонга олиб борилади ва “жомид” сўзи хосил бўлади, иккинчи мисрада назарда тутилган лабдаги катра, яъни нукта тозаланса (олиб ташланса), “Хомид” исми келиб чиқади.

Асарда шу тарзда 3 амал, 15 қисм ва 48 та услуб қоидалари ва улар билан боғлиқ ҳолда 121 та муаммо ва уни ечиш усуллари кўрсатиб берилади. Рисолада муаммонинг турли услуб қоидалари юқорида кўринганидек, ихчам ва тушунарли тилда баён қилиб берилганлиги учун асар ўз даври ва ундан кейин ҳам кенг шухрат қозонди.

Алишер Навоийнинг адабиётшунос олим сифатидаги фаолиятини кўрсатиб берувчи яна бир асар бу “**Мажолису-н-нафоис**” тазкирасидир [\[2\]](#). Навоий тазкирани 1491-98-йиллар давомида яратади. Тазкирада XV асрда яшаб, фаолият юритган 459

шоир хакида маълумот келтирилади. Алишер Навоий тазкиранинг мукаддимасида асарнинг таркибий қисми ва номланиши хакида шундай ёзади: “

*...чун бу мақсудга етилди, они секкиз қисм этилди ҳар қисми бир мажлисга мавсум бўлди ва мажмуига “Мажолису-н-нафоис”
от кўйилди*

”. Тазкирадаги шоирлар мажлиси, яъни қисмларга қуйидагича тақсимланган: 1-мажлисда 46 та, 2-мажлисда 91 та, 3-мажлисда 175 та, 4-мажлисда 72 та, 5-мажлисда 21 та, 6-мажлисда 31 та, 7-мажлисда 22 та ва 8-мажлисда Хусайн Бойқаро билан боғлиқ маълумотлар келтирилган.

Тазкиранинг биринчи мажлиси “Жамоати маҳодим ва азизлар зикридаким, бу фақир аларнинг шариф замонининг охирида эрдим ва мулозиматлари шарафига мушарраф бўлмадим” деган ном билан тасниф этилган бўлиб, бунда ҳазрат Навоий ўз тазкирасини “табаррук қилмоқ учун” шайхлардан Хожа Қосим Анвор зикри билан бошлаганини таъкидлайди:

“Ул жумладин солики атвор ва қошифи асрор, яъни Ҳазрати Амир Қосим Анвор (қуддиси сирруху)дур. Ҳар неча аларнинг рутбаси шоирлик поясидин юқорироқдур ва валоят ахли зумрасида васфдин тошқарирок, аммо чун ҳақойиқ ва маориф адосида назм либоси дилпазиррок учун илтифот қилур экандурлар, таяммун жихатидин бу мухтасарни аларнинг шариф исмлари била ибтидо қилилди”

Қосим Анвордан кейин унинг шогирдлари Мир Маҳдум ва Хофиз Саъд хакида маълумотлар берилди.

Тазкиранинг 2-мажлисида шоир болалиги ва йигитлик пайтида суҳбатларига мушарраф бўлган шоирлар хакида ҳикоя қилинади. Бу мажлис машҳур тарихчи, “Зафарнома” муаллифи Шарафиддин Али Яздий зикри билан бошланади. Мажлисда Алишер Навоий ўзининг тарбияси ва ижодий камолотига алоҳида таъсир кўрсатган зотлар: Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий, Шайх Садриддин Равосий, Шайх Қамол Турбатий, Дарвеш Мансур, Хофиз Али Жомий, Хожа Юсуф Бурхон; ўз замонининг таникли шоирлари: Мавлоно Лутфий, Яқиний, Атойи, Муқимий, Саккокий, шоир тогалари Мир Саид Қобулий, Муҳаммад Али Ғарибий, фарзанд ўрнида кадрлагани шоир Мирзобек, устози ва дўсти Саййид Ҳасан Ардашер хакида маълумот беради. Хусусан, Алишер Навоий Мирзобек хакида ёзар экан, унинг жуда эрта вафот этганини, бадиият жихатдан етук байтлар битса-да, уларни яқунига етказмаганлигини афсус билан баён этади. Хусусан, унинг

Кўзунг не бало каро бўлубтур,

Ким жонга каро бало бўлубтур

деб бошланувчи матлаъсини тугатиб, ўз девонига киритганлигини айтади.

Тазкиранинг 3-мажлиси ўз даври шеъриятига улкан хисса кўшган юксак табъли шоирлари хакида бўлиб, буюк шоир Абдурахмон Жомий зикри билан очилади. Мажлисда, шунингдек, Амир Шайхим Сухайлий, Абдуллох Хотифий, Осафий Хиравий, Заве Козиси каби “Хамса” дostonларига татаббуъ битган ижодкорлар, Сайфий Бухорий каби муаммо ва аруз илмига доир рисола битган ижодкор, Камолиддин Биноий, Гадоий каби сохиби девон шоирлар хакида маълумотлар келтирилади.

4-мажлисда замон фозиллари – шеърда машхур бўлмасалар-да, аммо баъзан латиф байт айтувчи ижодкорлар хакида сўз боради. Алишер Навоий бу мажлисни камолоти “азхару мин аш-шамс” (куёшдан порлок) шахс – Пахлавон Мухаммад Гўштигир зикри билан бошлайди. Шоир унинг пахлавонлиги у эришган камолотнинг энг куйи даражаси бўлиб, мусика илмида ўз даврининг беназири эканлигини таъкидлайди. Шунингдек, назм айтишда хам юксак иктидорга эгалигини айтиб, Хусайн Бойкаро Пахлавон Мухаммаднинг куйидаги байтига минг олтин танга тухфа килганлигини фахр билан тилга олади:

Гуфтамаш: “Дар олами ишки ту корам бо гам аст”,

Гуфт хандон зери лаб: “Гам нест, кори олам аст”.

(Мазмуни:

Унга айтдимки, сенинг ишкинг оламида ишим гамдан иборат бўлди.

У кулгу аралаш мийгида: “гам эмас, оламнинг ишидир”, деди).

Ушбу мажлисда шунингдек, Хожа Камолиддин Удий, Атоуллох Хусайний, Хусайн Воиз Кошифий, Мирхонд, Хондамир, Султон Али Машхадий каби замонасининг фозиллари хақида сўз боради.

Тазкиранинг 5-мажлиси Хуросоннинг “табъи назми бор” мирзозодалари зикрида бўлиб, Давлатшоҳ Самаркандий таърифи билан бошланади. Алишер Навоий Давлатшоҳнинг хашам ва мол-дунёдан воз кечиб, факрлик йўлини тутганлиги хақида маълумот берар экан, унинг “Мажмаъу-ш-шуаро” (“Тазкирату-ш-шуаро”) асарини мутолаа қилган шахс Давлатшоҳнинг истеъдоди ва камолоти қай даражада эканлигидан хабар топади деган фикрни келтиради. Мазкур мажлисда шунингдек, Мир Хусайн Али Жалойир, Мухаммад Солих, жияни Мир Хайдар Сабухий, акасининг набираси Мир Иброҳим каби мирзозодалар хақида ҳам маълумотлар келтирилади.

Тазкиранинг 6-мажлисида Хуросондан ташқаридаги, хусусан Самарқанддаги фозиллар хақида сўз боради. Ушбу мажлис Самарқанд хокими Аҳмад Хожибек таърифи билан очилади. Алишер Навоий унинг “Вафоий” таҳаллуси билан шеърлар битишини, Хиротда ҳам ўн йил хокимлик қилганлигини, “сурати хуш ва сийрати дилкаш” шахс эканлигини таъкидлаб, жангчи сифатидаги шижоати ва ботирлигини алоҳида таҳсин қилади. Унинг ижодидан қуйидаги матлаъни келтиради:

Гирифти жони ман аз тан ба зулфи пуршикан бастӣ,

Кушоди парда аз рухсори хешу чашми ман басти.

(Мазмуни:

Танимдан жонимни олиб, кўп занжирли сочинг билан богладинг, юзингдан пардани очиб (у билан) кўзимни богладинг).

Мазкур мажлисда “Улугбек Мирзо” мадрасасининг мударриси Хожа Хурд, Низомий “Лайли ва Мажнун”ига татаббуъ битган Хожа Имод Лорий, Кирмон вилояти хокими Амир Махмуд Барлос ва бошқалар хақида ҳам маълумотлар келтирилади.

7-мажлис Амир Темур ва темурий ижодкорлар зикрига бағишланган. Унда Соhibкирондан бошлаб Султон Али Мирзогача жами 22 темурий хақида сўз боради. Тазкиранинг сўнгги саккизинчи мажлиси тўлалигича Хусайн Бойкаро – Хусайний ижодига бағишланган.

Алишер Навоий “Мажолису-н-нафоис”да адабиёт майдонида эндигина кўрина бошлаган шоирларни ҳам эътибордан четда қолдирмайди. Буни қуйидаги мисолларда кўриш мумкин:

“Мавлоно Сифотий эмди пайдо бўлгонлардандур, факир хануз ани кўрмайдурмен, аммо шеърин эшитибмен”;

“Мавлоно Асирий ҳам эмди пайдо бўлгон хуштабъ йигитлардиндур” ва бошқалар.

“Мажолису-н-нафоис”да ўша даврда яшаган баъзи аёл шоирлар хақида ҳам маълумот келтирилади. Гарчи уларнинг номлари тазкирада алоҳида ижодкор сифатида

келтирилмаса ҳам, улар хакидаги шоирнинг кайдлари адабиётшунослик учун ниҳоятда муҳимдир. Алишер Навоий тазкиранинг шоир Шайхзода Ансорийга бағишланган фаслида “андок зоҳир бўлурким, волидаси ҳам хуштабъдур ва Бедилӣ тахаллус килур” деган маълумотни келтирса, Мавлоно Сулаймоний хакидаги фаслда Хофиз Шерозий газалига назира тарикасида ёзилган ва Мавлоно Сулаймонийники деб ҳисобланган шеър хакида “Ва машхури мунундоқдурурким, бу абёт Мавлоно Хақим табибнинг хотини Мехринингдур” деб ёзади.

“Мажолису-н-нафоис” асари кейинги асрлар тазкирачилик тараккиётига самарали таъсир кўрсатди.

Алишер Навоийнинг “**Мезону-л-авзон**” асари 1492-93 йилларда яратилган [3]. Навоий туркий тилдаги адабиётшунослик масалаларига бағишланган Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балог” асари билан таниш бўлмагани учун аруз назариясига доир конун-қоидаларни туркий тилда илк марта баён қилаётганини алоҳида таъкидлайди, хусусан “

араз бу мақолотдин ва максуд бу муқаддимотдин бу эрдиким, чун турк алфози билаким назм воқияъ бўлубдур, анга зобитае ва конуне йўқ эрқондур...

” деб ёзаркан, туркий тилда аруз конун-қоидаларига оид махсус асар йўқлигини айтиб ўтади.

Шунингдек, Алишер Навоий муқаддимада ўзидан аввал яратилган арузга доир манбалар: Халил ибн Аҳмаднинг “Китобу-л-айн”, Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам”, Насириддин Тусийнинг “Меъёру-л-ашъор”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” асарларига тўхталиб ўтиб, уларда мавжуд бўлмаган баъзи доира ва вазнларни ўз асарида келтириб ўтишини айтади. Яъни: “...*неча қоидау доира ва вазнким, ҳеч арузда, мисли фан возии Халил ибни Аҳмад ва илм устоиди Шамс Қайс қутубида ва Хожа Насир Тусийнинг “Меъёру-л-ашъор”ида, балки Хазрати Маҳдумий наввара маркадаҳу нуран “Аруз”ларида йўқ эрдиким, бу фақир бу фан усулидин истихроҷ қилиб эрдиким, бу китобга изофа қилдим*”.

“Мезон ул авзон”да дастлаб Оллоҳга ҳамд, пайгамбарга наът айтилгач, Султон Хусан Бойқаронинг ушбу асарни ёзишга илхомлантирганлиги хакида сўз боради. Сўнгра Навоий арузнинг “шариф” фан эканлигига тўхталар экан, “Қуръони қарим”даги баъзи оятлар ва пайгамбаримиз ҳадисларидаги баъзи жумлаларнинг аруз вазнлари билан мос келиши, Амир ул-мўъминин Хазрат Али девонларидаги шеърларнинг кўпи аруз вазнида эканлигини таъкидлаб ўтади. Кейинги қисмда Навоий аруз вазнининг кашфиётчиси Халил ибн Аҳмад ва “аруз” истилоҳи хакида маълумот беради. Шундан сўнг арузнинг

назарий коидаларини баён килишга ўтади.

Дастлаб аруздаги энг кичик бирлик – жузвлар хақида маълумот берилар экан, асарда улар “рукн” истилохи остида келтирилади. Рукнлар сони 6 та бўлиб, улар куйидагилардир: энгил ва огир сабаб, бириккан ва ажралган ватад ҳамда кичик ва катта фосила.

Жузвлардан сўнг асл рукнлар таърифи келади, улар “асллар” ёки “усул” номи билан берилади. Алишер Навоий асл рукнларни умумий ҳолатда 8 та деб келтиргани ҳолда улардан фақат бештасига тўхталиб ўтади ва ушбу беш асл рукн форсий, шу билан бирга туркий шеърда кўп қўлланилганлиги учун қолган 3 аслга тўхталиб ўтмаслигини таъкидлайди.

Мазкур асллар таърифидан кейин улардан ҳосил бўлувчи зихоф (асл рукнларни турлича ўзгартириш) ва фуруъ (тармок рукнлар)га тўхталиб ўтилади. Алишер Навоий зихофлар сонини 45 та деб келтиради [4]. Кейинрок доиралар таърифига ўтилади. Маълумки, аруздаги доира бу тузилиш жихатидан ўхшаш бўлган бахрлар гуруҳи бўлиб, асарда 7 та доира келтирилган: “Доираи мўъталифа” (рамал, ҳазаж ва ражаз бахрларидан тузилган), “Доираи мухталифа” (муктазаб, мужтасс, мунсарих ва музореъ бахрларидан тузилган), “Доираи мунтазия” (мушокил, сариъ, жаҳид, қариб ва ҳафиф бахрларидан тузилган), “Доираи муттафика” (мутакориб ва мутадорик бахрларидан тузилган) келтирилади.

5-доира бевосита Алишер Навоийнинг ўз ихтироси бўлиб, бунда Навоий 2-доирадаги 4 бахр ва 3-доирадаги 5 бахр - жами 9 бахрнинг солим (яъни зихоф қирмаган, ўзгаришга учрамаган) рукнларини жамлаб, уларни бир доирага қиритади ва бу доирани “Доираи мужтамиа” деб атади. 6-доира “Доираи мухталита” деб аталиб, бу доирага Навоий қомил ва вофир бахрларини қиритади ва мазкур бахрларнинг матбуъ (ёқимли) бахрлар эканлигини, лекин негадир уларда қам шеър ёзилганлиги ва доира тартиб берилмаганлигини айтади. Демак, бу доира ҳам бевосита арузшуносликка ҳазрат Навоий томонидан олиб қирилган ихтиродир. 7-доира эса уч бахр – тавил, маҳид ва басит бахрларидан тузилган бўлиб, Навоийнинг ёзишича, бу бахрлар араб адабиётига ҳос бўлиб, аҳам шеърятда қўлланилмаган ва махсус доирага қиритилмаган.

“Мезону-л-авзон”да жами 19 бахр, 160 та вазн келтирилган бўлиб, барча вазнларга мисоллар муаллифнинг ўз ижоди маҳсулидир. Фақат асарнинг халқ оғзаки ижоди билан

боглик жанрлар кисмида бир байт Хусайн Бойкародан, бир байт “Мухаббатнома”дан келтирилганлигини кўрамыз.

Навоий вазнларга таъриф берар экан, унга кўпрок мисолларни ўз газалиётидан келтиради. Хусусан, хазажи мусаммани солим вазнини таърифлашда

Зихи мулкунгнинг ўн секиз мингидин бир келиб олам,

Бу олам ичра бир уйлук кулунг Хавво билан одам,

Ражази мусаммани матвийи махбун вазни билан боглик ўринда

Гар алаимга чора йўк, бўлмаса бўлмасун нетай,

Вах, гамима шумора йўк, бўлмаса бўлмасун нетай.

Мутакориби мусаммани махзуф вазнида

Очилди чаман, гулъузори кани,

Сихи сарв бўйлук нигорим кани?

каби байтларни келтирадики, бу ҳолат Навоий келтирган вазнлар туркий адабиёт учун шунчаки тажриба бўлмай, балки уларда бадиият жихатдан юксак газаллар ёзиш мумкинлигини кўрсатади.

Навоий туркий тилнинг ривожига шох асарлар яратиш билангина хисса қўшиб қолмай, унинг тараккиётини назарий жихатдан ҳам бойитди. Унинг бу борадаги хизматларидан бири 1499 йилда яратилган **“Мухокамат ул-лугатайн”** (“Икки тил мухокамаси”) асаридир. Мазкур асарида Навоий туркий ва форсий (сорт) тилларини бир-бирига қиёслаш асносида, туркий тилнинг бой ва кенг имкониятларга эга эканлигини исботлади. Шарк мусулмон адабиётидаги анъанага кўра, Хамд ва Наът қисмларидан кейин Навоий дунё тилларидан уч тил (туркий, форсий ва хинд) асл ва мўътабар бўлиб, уларнинг вужудга келиши Нух пайгамбарнинг ўғиллари: Ёфас (туркий), Сом (форсий) ва Хом (хинд) билан боғлиқ деб ҳисоблайди ва туркий тилни Ёфас орқали пайгамбарлик тожи билан улугланди, деб ёзади.

Навоийнинг фикрича, араб тили бундай улугланишга мухтож эмас, ҳеч шубҳасиз у барча тиллардан мумтоз ва “мўъжизатироз”дир, чунки Аллохнинг каломи ва Расули акрам ҳадислари шу тилда яратилган.

Алишер Навоий икки тилни қиёслаш жараёнида форсий тилнинг кучли билимдони сифатида намоён бўлади, зеро объектив ҳулосалар чиқариш учун икки тилни ҳам муқаммал билмок талаб қилинади. Бу муқаммаллик Навоийнинг

- форсий тилда муодил (эквивалент)и бўлмаган 100 та феълни келтириши [5] ;
- турли сохаларга доир нарса-буюм, табиий ходисалар ва хайвонларнинг форсий тилда мавжуд бўлмаган номларини бериб, уларнинг баъзилари форсий тил лексикаси таркибига ҳам кирганлиги хақида маълумот бериши;
- тажнис ва ийхом санъатига асос бўладиган сўзларнинг форсий тилдагига нисбатан кўплигини мисоллар билан исботлаши;
- туюк жанрининг фақат туркий шеърятда кўлланишига эътибор қаратиши;
- туркий тилда форсий тилда бўлмаган баъзи грамматик шакллар (масалан, биргалик нисбатини ясовчи -иш, орттирма нисбат ясовчи -т кўшимчалари)нинг мавжудлигини мисоллар билан далиллаши;
- туркий тилнинг фонетик хусусияти кофиядош сўзлар учун форс тилига нисбатан кулайлигини асослаб бериши билан боглик ҳолатларда кўринади.

Шунингдек, асарда Алишер Навоийнинг ижодий биографияси билан боглик кимматли маълумотлар ҳам келтирилган. Хусусан, туркий тилда яратган асарлари рўйхати уларга асос бўлган манбалар номи билан бирга келтирилиши Навоий асарларининг туб мохиятини англашда муҳим аҳамиятга эга. Масалан, унинг “Ҳамса” таркибига қирувчи дostonларнинг ҳар бири учун асос бўлган манбалар қуйидаги тартибда келтирилади:

*«Аввалким, «Хайрат ул-аброр» богида таъйим гуллар очибдур, Шайх Низомий рухи
«Махзан ул-асрор»идин бошимга дурлар сочибдур.*

Яна чун «Фарход ва Ширин» шабистонига хаёлим юз тутубдур. Мир Хусрав дами «Ширин

ва Хусрав» ўтидин чарогимни ёрутубдур.

Яна чун «Лайли ва Мажнун» водисида ишким пўя уруб, Хожу химмати «Гавхарнома»сида нисоримга гавхарлар еткуруптур.

Яна чун «Сабъаи Сайёра» расадин замирим боглабдур, Ашраф «Хафт пайкар»ининг етти хурвашин пешкашимга яроглабдур.

Яна чун «Садди Искандарий» асосин хотирим мухандиси солибдур, Хазрати Махдум «Хираднома»сидин кўси ислох ва имдод чолибдур”.

Алишер Навоийнинг араб тили лугатшунослигига багишланган асари **“Сабъат абхур”** де б аталиб, навоийшуносликда нисбатан кам тадқиқ қилинган асарлар сирасига қиради. Асарнинг муаллифи масаласи ҳам кўп йиллар адабиётшуносликда бахсли масала бўлиб келди. Мазкур мавзуда тадқиқот олиб борган олим Б.Хасанов изланишлари самараси ўларок мазкур асар хазрат Навоий каламига мансуб деган хулосага келинди. Б.Хасанов ўз фикрини далиллашда асарнинг кириш ва хотима қисмида қотиб Аҳмад ибн Али Дамашкий Маниний келтирган қуйидаги фикрларни асос қилиб олади: “
Бу вақт ва замон яғонаси Хуросон уфқида порлаган қуёш Мир Алишер Навоий тартиби, таълифи, яхшиланиши ва таснифи устида захмат чеккан “Сабъат абхур” мусаввадасидан топилган нарсаларнинг сўнггидир”.

Асарнинг “Сабъат абхур” – “Етти денгиз” деб аталишига сабаб араб лугатшунослигига мансуб етти китобнинг мазкур асар учун манба бўлганлигидир. Улар қуйидагилардир:

- 1) Жавҳарийнинг “Саҳох” изоҳли лугати;
- 2) Согонийнинг “Такмила” лугати;
- 3) Замахшарийнинг “Кашшоф” (Қуръон тафсирига оид) асари;

4-5) Ибн Хожибнинг грамматикага оид “Муфассал” (иккита мукаддим ва шархлари);

6) “Гаройибу-л-хадис” – хадис сўзларига тузилган лугатлар.

7) турли муаллифлар, девон, рисола ва бошка асарларнинг шархлари. Улар шартли равишда “Завойид” номи билан аталган.

“Сабъат абхур”нинг таркибий тузилиши асосига ўзак тизими (флексия) кўйилган. Араб тилидаги сўзлар (мисол учун катаба – мактуб – котиб – китоб – мактаб)да ўзак чиқариш қоидага асосан сўз таркибидаги кўшимча унлилар тушириб қолдирилгандан кейин қоладиган маъно ташувчи харфлар маълум бир маъноли ўзакни ташкил қилади (юқоридаги мисолда келтирилган КТБ – катаба). Лугат лексикасининг асосий қисми уч харfli ўзаклар ташкил қилади (6451 лугат мақола). Микдор жihatдан иккинчи ўринни тўрт харfli ўзаклар эгаллайди (2056 та). Учинчи ўринда беш харfli ўзаклар туради (94 лугат мақола). Араб тилига четдан кирган кам истеъмолдаги сўзлар олти (1 лугат мақола) ва етти харfli (2 лугат мақола) сўзлардир.

Алишер Навоийнинг мазкур асари араб лугатшунослиги ривожланиши сусайган даврда вужудга келганлиги билан алоҳида аҳамият касб этиб, араб лексикографияси тарихида Жавҳарийнинг “Саҳох” ва Фирузободийнинг “Комус” лугатлари билан бир қаторда туради.

Адабиётлар:

1. Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1997. 13-жилд.

2. Навоий Алишер. Мухокамат ул-лугатайн. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 2000. 16-жилд. – Б.6-40
3. Навоий Алишер.Мезон ул-авзон. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 2000. 16-жилд. – Б.42-95.
4. Навоий Алишер. Муфрадот. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 2000. 20-жилд. – Б.367-418.
5. Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри / Масъул муҳаррир: С.Эркинов.- Т.: Фан, 1986.
6. Зоҳидов Л. Алишер Навоийнинг “Рисолаи муфрадот” асари ва унинг муаммолари: Филол. фан. кандидати илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т., 1970.
7. Орзибеков Р. Муфрадот //Адабий мерос. – Т.,1982.- № 2.
8. Воҳидов Р. “Мажолисун-нафоис”нинг таржималари /Масъул муҳаррир: Б.Валихўжаев.- Т.: Фан, 1984.
9. Ганиева С. Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари ва Самаркандлик шоирлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1970.- № 6.
10. Хасанов Б. Алишер Навоийнинг “Сабъат абхур” лугати. – Т.: Фан, 1981.
11. Хожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.:Фан, 2006.

12. Юсупова Д. Жомий ва Навоий: арузга доир рисолаларнинг кийёсий тахлили / Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2010.

13. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 2-жилд (XV асрнинг иккинчи ярми). – Т.: Фан, 1977.

Дилнавоз Юсупова

---

[1] “Муфрадот” асари бўйича Л.Зоҳидов номзодлик диссертациясини ёклаган.

[2] Мазкур асар проф. С.Ганиева томонидан чуқур тадқиқ қилинган.

[3] “Мезонул авзон” асари бўйича С.Мирзаев, И.Султонов, А.Ҳожиаҳмедов каби олимлар илмий изланишлар олиб боришган.

[4] Зиҳофлар сони “Ал-мўъжам”да 35 та, “Фунун ул-балог”да 35 та, “Мухтасар”да 44 та, Жомийнинг “Рисолаи арузи”да 45 та деб кўрсатилган.

[5] Асарда юзта феъл дейилгани холда 99 та феъл келтирилган. Эҳтимол, қотиб асарни кўчириш жараёнида бир феълни тушириб қолдирган бўлса керак.